

Димитрије М. Калезић

О АТЕИЗМУ

Смисао и облици

Изгледа парадоксно да се у једном теолошком часопису појави напис о атеизму. Међутим, тај парадокс је привидан. Са атеизмом се мора рачунати ако хоћемо да гледамо стварност која је пред нама, јер он постоји код генерација и код појединаца. Наша савремена генерација је запојена атеизмом који исповеда — тачније, по коме живи — у разним видовима; и све те варијанте имају посебне мотиве. У овом раду ће нас интересовати разни облици атеизма — да их упознамо, а после тога да кроз њих студиозно продремо до у саме основе атеизма — да видимо, колико можемо, јесу ли они тисеолошки, или психолошки, или научни, или етички; другим речима — да ли атеизам има јаке и убедљиве разлоге за своје оправдање, односно оправдање свога гледања на свет, своје концепције света и живота.

Атеизам о каквом је овде реч је феномен са подручја антропологије — не антропологије у смислу природних наука, антропологије као анатомије, него антропологије у једном далеко ширем и обухватнијем смислу и обиму, антропологије као науке о човеку уопште. Та антропологија обузима унутрашњост човекову, све њене поноре и врхове — сву, дакле, њену топографију — и исто тако практични живот човеков: значи, метафизику и етику са психологијом човекова бића. Зато се атеизам манифестује двојако: као идеја и као пракса. Основна његова поставка је еманципација човека од свакога утицаја и сваке зависности и, као обавезна последица тога, човеково самоутврђивање и самодоказивање. Због тога је атеизам редовно субјективан: постоји субјект, атеиста, односно човек који је исповедник атеизма и све остало што постоји објективно је, бесубјективно и, као такво, — ниже је вредности. Зато вера коју ћемо наћи у атеизму може да се односи на људе, на природу, на науку, философију и др., а не на Бога — лично надљудско биће. Тако је, на пример, Лудвиг Фојербах идејни зачетник марксистичке философије од кога је Маркс позајмио философску подлогу својој економској доктрини¹ — потпут атеиста и поред своје

¹ С. Н. Булгаков, Два града, I, Москва, 1911, 1—105.

велике и искрене вере у човечанство. Исто је тако атеистичан и позитивизам Огиста Конта.

Али атеизам као појава није пород прошлог и нашег века. Он је стар скоро колико и историја људског постојања. Трагове му налазимо у врло старим писаним споменицима људског духа — на пример у старим индијским књигама; истина, он у њима није владајућа струја, и није заступљен у великом броју примера, али — има га. Имамо га затим у грчкој и римској философији, и у књижевностима њиховим исто тако. Помињу се атеисти — безбожници и у самој Библији (Пс 14,1; 53,1) у којој су они узгредно дати, и та узгредна напомена је податак да они заиста постоје. Дакле, ни наше време ни наша генерација не представљају никакву новост по томе што знају за атеизам и њиме живе појединци и веће или мање групе.

Атеизму као давнашњем пратиоцу човека — потражићемо узроке, али не ни у култури ни у некултури — јер има културних појединаца и генерација, религиозних и атеистичких; и обратно: има појединаца и генерација примитивних, и религиозних и атеистичких. Овде није потребно да наводимо примере, ни из историје ни из савременог живота. Дакле, култура, односно некултура није основ и гаранција атеизма; она може да буде ослонац и теизму и атеизму и да им буде подређена и служи као инструмент ширења и оправдања.

Изворе атеизму ћемо тражити и наћи у самом човеку као бићу, у његовој природи која је, у својој суштини, увек иста, људска, и чија динамика зна за успоне и падове, за апострофе и катастрофе. Схваћен у духу антрополошког реализма, човек је двојно, али ипак једно биће: природно-натприродно. Својим телом он припада створеној видљивој природи; својом душом такође створеној, али невидљивој природи, а својим духом он надраста свет природе и залази у свет натприроде. Његов је дух, ипостасан, личан као и Бог — Творац света и човека, и човеков дух је само слика бесмртног и личног духа Божјег, Бога. Ту мисао истиче и реч Откровења (I М 1,27) у почетку историје и на томе се корени зависност човека од Бога. Зато да човек — човечанство као целина, а исто тако и сваки појединац — постигне свој циљ и смисао живота, он треба да се приближава Богу и постаје му сличнији, да он као слика тежи своме оригиналу, Богу, постижући све већи и пунији смисао своје егзистенције. Зато се у Новом завету (Мт 5,48) позивају људи да буду савршени као што је савршен Отац њихов небески.

Све ово нам имплицитно саопштава мисао да човек није Лајбницава монада „без прозора” него биће које је отворено према свету. На темељу те отворености човек трансцендира своје ја излазећи из свога ускосубјективног оквира и залазећи у људе, у природу и натприроду . . . Тим путем он се повезује с њима, а он не може а да не зађе, да не урасте у то „друго”. У њему се налази низ нагона — а међу њима и нагон религиозности који је дубоко заложен у основе његове људскости — и они траже своје испољавање, своју експликацију, свој, дакле, израз. И уколико та испољеност, то трансцендирање нема за свој циљ и основ Бога, онда немамо религију, него њену девијацију: појаву у којој је психологија чисто религијска, али без онтолошког основа, без аксиолошке гаранције и етичке вредности и сатисфакције. Дакле, сваки онај однос човека са нечим или неким другим у коме не долази до реалне — истине, невидљиве везе између боголиког човека као слике, и Бога као оригинала, не можемо назвати религијом, не-

то само сурогатом религијом, као што је: вера у науку, философију, морал, уметност, прогрес и слично.

Али и поред свих тих облика деформације религије, постоји и атеизам који, етимолошки узето, нема с њима ничега заједничкога; али, шире гледано, ипак има сличности. Стога посматрајући појединца за себе, појединце у друштву и групу као целину који се — и појединац и група изјашњавају за атеизам, можемо одмах да поставимо неколико облика атеизма.

АПСОЛУТНИ АТЕИЗАМ, са смислом који тој речи даје њена етимологија (А-Теос = не-Бог) означава одсуство сваке мисли и идеје о Богу, тотално немање појма о Богу. Такав облик атеизма постоји само теоријски; он уопште није познат код нормалних људи — другим речима, за њега не зна етнологија, ни савремена ни историјска. Човек који би требало да га исповеда, требало би да живи неким подљудским животом, животом који не зна ни за каве сфере и чија се интересна сфера не издиже изнад нивоа биолошкога егзистирања. Али таквога атеиста немамо, него је у оваком човеку који себе оглашава за атеисту присутна, и то прилично активно, идеја о Богу, и своје непримање Бога он мотивише нечим. Дакле, атеизам није незнање о Богу, него је атеизам свесно одбацивање Бога.

ТЕОРИЈСКИ АТЕИЗАМ је пука теорија. Као такав, он нема аутентичности и животне снаге: убеђује, али није кадар и да убеди. И он може да има — и често има — врло јаку, гвоздену логику, али нема успеха, јер иза ње нема њене гаранције — моралнога и психолошког уверења. Као теоријски или философски, овај облик атеизма најрадије се обара на доказе егзистенције бића Божјега. Док теизам верује у *постојање Божје*, и износи доказе на које наслања своје веровање, *дотле теоријски атеизам верује у непостојање Божје* — дакле, вера, веровање, то му је заједничка компонента са теизмом. Само, док теиста искрено и убеђено верује у стварно постојање више, апсолутне силе и вредности — бића Божјега, који је његов реалан ослонац у моментима, екстасис-а, transcendum-а, дотле атеиста, сав у преокупацијама идеја и мисли о Богу — верују да Бога нема и искрено се залаже да оспори његово настојање, „догматски“ верујући својим доказима. Зато овај облик атеизма постепено прераста, односно прелази у један други облик атеизма — у

БОРБЕНИ АТЕИЗАМ који није ништа друго до антирелигија. Јер, оспоравајући постојање Божје, он посредним путем доказује да Бог стварно постоји. Пре свега, присуство идеје о постојању Божјем већ значи нешто; а онда такво интересовање и залагање — које иде до ватрене интелектуалне борбе — казује да постоји Бог као реалност против које човек води ту борбу. Иначе, његова борба би била неоправдана. Тако је делом теоријски, а у потпуности борбени атеизам апагошки (посредни, од апаго одводом) доказ да постоји Бог; да је теистичко схватање света оправдано и позитивно, а атеистичка концепција неоправдана и негативна. Атеистички докази за непостојање Бога постижу двојак ефекат: они „уверавају“ атеисту да „нема“ Бога и они дају теисти посредан аргумент да има Бога — дакле, њихове доказна компетенција се простире неупоредиво даље но што од њих траже и очекују атеисти кад их употребљавају.

Овај облик атеизма, борбени атеизам, назива се атеизмом, а религиозношћу, што је потпуно погрешно — тачније: парадоксно. А рели-

гиозност је — као и атеизам — такво стање човеково у коме човек нема „слуха“, способности опажања религијске вредности, нема никаква афинитета за њу, нити било какве комуникације с њом. Међутим, борбени атеизам има способности да опази, осети, религијске вредности, признаје их за вредност и — устаје против њих, одбацује их из одређених, најчешће личних разлога. Према томе, ту постоји појам о њима, вера у њих као реалност и — комуникација с њима, али као усмереност против њих. Дакле, овде немамо арелигију; истина, немамо ни религију, него — антирелигију или негативну религију. Ова може да дела са религијским жаром али без љубави; њена суштина је мржња на Бога, искључивост; стога она може да буде фанатизам, а никако религија. Ово је феномен подесен за дубинске анализе и трагања за мотивима који су често готово редовно, практични.

Овај, борбени облик атеизма — а у мало мањој мери и претходни, теоријски — је догматични атеизам. То је опет један *non sens*, један парадокс, али — стваран. Ево како. Док је теизам веровање да постоји Бог — и то као откривено, надискуствено и преискуствено веровање, и док је вера и Бога догма и постулат тога веровања, дотле је атеизам исто то, субјективно узето, само усмерено у супротном правцу. Теизам верује у постојање Божје, исповеда га и прихвата — то му је догма; атеизам верује у непостојање Божје, исповеда га и — објашњава га другоме, често намећући га. Његова полазна тачка то је „догма“ да Бога нема. Тако се борбени атеизам својим догматизмом бори против догме о постојању Бога да би на њено место инсталирао своју „догму“ о непостојењу Бога.

Али сви докази и облици тога доказивања дело су вишперности самога човека, његове интелигенције која је ипак, као и он сам — ограничена; и то ограничена у свим димензијама. Зато су ти докази често ствар пуких речи, вешто служених у силогизме, али су ипак — мртви, не делују животни и убедљиво, не уверавају, не проистичу из моралнога става и уверења, него су само блесак речи. Они су неизбежно ограничени, јер се крећу у грехом ограниченом оквиру човекове интелигенције; и ма како били јаки и убедљиви, докази не могу да оспоре постојање Бога — Бића које је у свету и изван света, и као такво шире је од компетенције непреображенога ума човековог.

И поред све сличности борбенога и теоријскога атеизма, постоји између њих и једна кардинална разлика: теоријски је хладан и критичан, просуђивачки и недогматичан, а борбени је ангажован и фанатичан, субјективан и догматичан; први искључује Бога из философских и научних разлога, а други ни једнога тренутка, чак и не сумња у Бога, у реалност његовога постојања, него са убеђеношћу у његово постојање, устаје против њега.

ПРАКТИЧНИ АТЕИЗАМ је чињеница коју није потребно доказивати. То је вулгарни атеизам који је настао из чисто егоистичких разлога: неће човек да над собом има Бога и морални кодекс који захтева напор, и једноставно проглашава да — нема Бога. Ово је, дакле, атеизам комфора; он је једноставно идеолошко сиромаштво и обично бонвиванство. Његове трагове налазимо у митологији и философији старих Грка, а они су бројни и у Библији. Цар Давид је ванредно дубоко проникао у смисао атеизма и јасно га исказао речима: *Безбожник у обести својој не мари за Господа: „он не види“*. *Нема Бога у мислима његовим* (Пс 10,4). Значи, безбожник је истинито мисао о Богу из свога интимнога живста — срца у духу персоналистич-

ког схватања као личности, као органа богопознања,² и једноставно каже у срцу свом: *Бог је заборавио, окренуо је лице своје, неће видети никога* (Пс 10,11). Тако, дакле, библијски атеизам не означава одсуство мисли о Богу, него одсуство Бога из живота. Такво осећање испуњавало је људе пре Давида и такво стање је било узрок Божјих интервенција, које налазимо и пре и после времена цара Давида. Казна Божја потопом била је због безакоња кад беше *неваљалство људско велико на земљи* (I М 6,5), становништво Содома и Гомора је кажњено због *грднога греха* (I М 18,20), није било много боље ни морално стање у Риму у време кад је ап. Павле писао своју *Пословницу Римљанима* (Рм 3,11).

У Библији је заступљено целовито, интегрално представљање човека: не може се једновремено служити два господара (Мт 6,24) — значи, поларитет је искључен, и човек цео, целовит, иде за опредељењем своје целине, своје интимне унутрашњости — срца: *јер где је благо ваше, онде ће бити и срце ваше* (Мт 6,21). Зато онај ко се у срцу определи за ниже вредности, *не мари за Господа: „он не види“*. Нема Бога у мислима његовим (Пс 10,4), он је безбожник-атеиста који се у срцу није приклонио Богу и — у његову срцу нема Бога. Он је у смислу библијске нормалности ненормалан, безуман, јер оспорава толико познату истину — постојање Бога. Тај смисао има реч цара Давида: *Рече безумник у срцу своме — нема Бога* (Пс 14,1; 53,1), додајући и разлог тога безумља, односно безбожности: *неваљалство, грдна дела и немање никога да добро твори* (Пс 14,1; 53,1). Слично каже и ап. Павле: *Ниједнога нема разумнога, ниједнога који тражи Бога* (Рм 3,11). Та подређеност ума срцу, личности као целини, и опредељеност срца на оно што човеку годи, што је лакше, оријентисаност на близуруке и кратковидне циљеве и „добра“ — то је оно што потискује Бога из срца човека, што исељава Бога из срца човека, и човек ствара „свој“ нови интимни свет и у њему свој аутономни систем вредности. Уместо етике сублимације имамо „етикy“ профанације, односно антиетику. Ту је човек на делу безбожник, и његова реч да *нема Бога*, стваран је одраз његова срца, иако његов ум зна за Бога.

Човеку атеисти импонује његова слобода кад се еманциповао од Божјег утицаја. У своме самоувереном субјективизму човек атеиста је сличан младићу пубертетскога узраста који сматра да не могу да га обуздају никакви прописи нити било какво „мораш“, „треба“ и сл. Али тек та слобода — није слобода: то је ropство страстима чијим инструментом постаје човек, остајући у тврдом убеђењу да је слободан. У ствари кроз то се испољава његов унутрашњи, интимни мотив атеизма: хтео би да чини грех, јер му је то угодно, а да то не буде оквалификовано као грех. Зато он уклања Бога из света и пориче га, негира га, јер, по речима Достојевскога, кад Бога нема — онда је све дозвољено, тј. нема Снога ко ће човека дела квалификовати као позитивна или негативна, као и добра или зла. Ту је тежиште и интимни, психолошки корен атеизма; он је, наиме, често и подсвестан. Чар атеизма је слобода која је само привид, самообмана чија је жртва сам чо-

² Б. П. Вышеславцев книгом *Сердце в индуской и христианской мистике* YMCA PRESS, Париж, 1931. дао је ванредно лепу анализу овога питања. Код нас је др Димитрије Најдановић посветио један одломак овом питању у својој књизи *Блажени и блаженства*, Свечаник 40, München, 1965, 140—173.

век — атеиста. То није слобода од чињења зла, него је то слобода за чињење зла.³

Поред овога, чисто унутарњега, узрока атеизма, атеизам има и своје вањске узроке; они су слабији, али — и они постоје. Ево неколико вањских узрока: тежња човека да се ослободи моралних обавеза које ограничавају његову прехољубивост; разочарање из било кога разлога и револт против Бога који се рађа из тог разочарања; саблазан због прехова представника религије; затим узимање атеистичких хипотеза за научне и, најзад, васпитавање у духу атеизма преко штампе, литературе, филма, телевизије и других средстава јавних комуникација.

Практични безбожник је искључио Бога из овога „орца“, али није и из овога ума: он зна за њега као и теоријски атеиста; он се не бори против њега као борбени атеиста, али му пркоси, инати се и ниподаштава га . . . У оваквим моментима и практичан атеиста зна за Бога и доказује га својим негативним путем и методом. Као и религија, тако се и атеизам таласно распламсава и гаси, па му је човек некад више а некад мање привржен. Код човека, и религиознога и атеисте, наступе кризе и преломи, па од религиозна човека може да постане атеиста; и обратно: од атеисте може да, путем личнога обраћања у веру, постане искрено религиозан човек. Кад би човек, у дну своје душе, био по природи атеистично биће, било би немогуће обраћање Богу.

ЛИЦЕМЕРЈЕ у многome је слично практичном атеизму. У ствари, ту не може да буде реч о атеизму у формалном смислу речи; њиме се означава стање таквих људи који код себе имају доста атрибута који се могу назвати црквеношћу, али — само формално. Та религиозност је мртва и безбожна, формална и привидна — скроз површинска. Сва добра дела која се чине, све молитве које се изговарају, сва побожност која се ту манифестује — скроз је плитка и без религиозних побуда и искрена. Све се ради јавно и гласно — *да људи виде* (Мт 6,5). Тако раде лицемери које је Спаситељ називао *окреченим гробовима* (Мт 23,27; 28) који се лажно моле Богу (Мт 23,14). Молитвена реч лицемерних фарисеја је само формално окренута Богу, а намењена је људима — *да их виде људи* (Мт 6,5). Између те речи и бића коме је упућена — Бога, нема никакве унутарње везе, и зато та молитва није молитва, него привидно побожна и празна реклама. Она нема односа, комуникације с Богом; она није стваран дијалог с Богом, него само формалан дијалог да људи чују и виде. Таква реч која се своди само на звуковно треперење и једва нешто плиткога смисла, нема овога дубље заснованог духовног корена. Зато молитва састављена од тако плитких и само људима намењених мисли и изражена кроз тако оскудне речи — није молитва; она не изазива оно што се зове потрес душе; кроз њу не проговара душа, још мање избија дух, њој недостаје импулс религиозности — *mysterium tremendi* (трепетни дрхтај). У таквој молитви човек је сав на земљи и — не зна за небо, или зна за њега само као за далеки појам. Зато код таквих људи имамо пун раскорак мисли и дела. То је одраз поларитета, двојства које уопште не одговара антрополошкој концепцији Библије. Док је молитва у религији

³ У прилично богатој литератури о слободи воље, и у филозофији и у теологији, посебну пажњу заслужује књига др С. А. Левицкога Трагедија слободы, Посев, Frankfurt/Main, 1958. у којој посебно место заузимају анализе слободе за и слободе од.

одјек душе који налази свој ехо у Богу, и религија жива реалност која стварно везује два субјекта, релативног човека са апсолутним Богом, дотле лицемерна молитва фарисејева не чини никаква искорака и везе; она указује на себе и скреће пажњу околине на субјект који изговара реч „молитве” без молења.

Лицемерје ћемо ретко кад наћи, у литератури или животу, оквалификоване као атеизам; оно се обично своди на практични атеизам, а мотиви му се објашњавају прехољубивошћу људске природе. Међутим, овакво објашњење нама се не свиђа, јер једно је прехољубивост која ће да породу и искрено кајање и да донесе решену одлуку да се одустане од греха, а сасвим друго лицемерје које глуми кајање. Религиозно убеђен али грешан човек упознаје своју сопствену беду у греху на моралном, психолошком и сваком другом плану, види пред собом онтолошки понор кога се одриче и удара кроз покајање новим путем, путем препорода; лицемер уопште не види тај понор, не одриче се свога начина живота, не тражи никаква препорода а једино што тражи — то је правда коју приказује људима. У ствари кроз ту формалност се назире напуклина његовог бића кроз коју допире критика његове савести која га оптужује, али је он заташкава и угушује. Лицемер мора да пружи неко оправдање и извињење, и то чини — али је упућено на погрешну адресу, упућено је људима пред којима се неупоредиво лакше оправдати него пред Богом који је свевидећи зналац наших срца (Приче 15,3; Пс 38,9; 139,4; Д ап 15,3; Јвр 4,13).

ДИЈАЛОШКИ ИЛИ МЕТОДОЛОШКИ АТЕИЗМ, слично теоријскоме атеизму, не намеће никакве допме, него једноставно испитује подручје природне науке, филозофије и друге активности људскога ума као да је све то независно од Божјега постојања и стварања света. Зато овај облик атеизма, методолошки или дијалошки атеизам, имамо и код неких искрено религиозних људи. На пример, Декарт је до свога става *cogito, ergo sum* (мислим, дакле постојим) дошао полазећи од сумње, а не од Бога. Научник атеиста дијалошкога или методолошког типа истражује своје научно подручје независно од свога религиозног убеђења.

АТЕИЗАМ ИЗ НЕСПОРАЗУМА није ништа друго до најобичнији неспоразум; он може бити двојак: или долази услед необавештености или услед неадекватно употребљенога израза. Као илустрацију необавештености можемо да наведемо пример да су многи путописци, испитивачи архаичних народа и племена као и сами хришћански мисионари оглашавали дотична племена за безбожна, јер нису разумевали симболику и смисао њихових обреда и обичаја; а нису је разумевали — било због незнања језика, било због немара да је дубље проникну, било због тога што су примитивци пред ученим странцима крили тај смисао да га ови не би обесветили. То би био атеизам услед необавештености.⁴

Атеизам услед неадекватно употребљенога израза имамо код Цицерона који је назвао Гале незнабошцима, затим код Хомера који је тако назвао Тесалијце и Страбона који је тако именовао Атланте.⁵ Израз „безбожници” овде уопште не означава одсуство Бога у животу дотичнога народа, него значи да дотични народ не верује у Бога онако

⁴ Примери позајмљени од др Лазара Милина, Апологетика, II, Београд, 1963, 335.

⁵ Исто.

као онај ко о њему говори. Тако су, на пример, римски историчари у почетку називали хришћане безбожницима; муслимани све немуслимане — каурима (безбожницима, невернима); хришћански писци некад (и сад) многобошце називају незнабошцима. У нашим богослужбеним песмама у Србљаку најезда Турака назива се — у Служби св. кнезу Лазару, — безбожничка најезда; у народним песмама слично: Турци Крајишници су неверници који Бога ни правде не знају (нар. песма *Бој на Мишару*).

Атеизам у свим овим варијантама (сем онога првога облика, апсолутног атеизма) — није атеизам, отсуство Бога, односно идеје о Богу; то је антитеизам, борба пратив Бога, кад више кад мање отворена. Она потврђује врло јасно и убедљиво реалност постојања Бога, јер Бог, као Отац целог света, држи у својој моћној руци сву своју творевину — свет и људе у њему, и њега потврђују сви људи — сваки на овој начин: они који у њега синовски верују потврђују Га благодарношћу, а они који уотају пратив Њега — неблагодарношћу. Ови последњи не би могли устајати против свеобухватне руке Божје кад ће не би било.⁶

Даље, борећи се против вере у Бога, атеизам мора да верује: он не зна, него верује да Бога нема и једноставно наводи доказе којима поткрепљује ту своју веру. Као такав, он је нешто накнадно, изведено, а не изворно и првобитно: кад не би било религије не би могло бити ни атеизма, јер је он њоме условљен као што је и религија условљена постојањем двају личних субјеката који ступају у свесни однос, духовну везу — религију. Као такав, атеизам постоји на рачун религије, храни се и одржава борећи се против ње; кратко и јасно — он је паразит на њеном организму. Јер да он негира Бога и религију као стварни однос човеков према Богу и обратно, однос Бога према човеку, потребно је да постоје оба чиниоца религије, Бог и човек, и њихов стварни однос — религија, па тек онда да може формално да се појави атеизам. Он је, хетеловски речено, антитеза, а антитези безусловно мора да претходи теза. Све нас ово упућује на мисао о вишеструком сиромаштву атеизма — и у психолошком, и у етичком и сваком другом смислу.

Затим, атеизам као стање душе човекове је нешто некрилато: он је чак парализа воље и опуштеност човекова, или затвореност у себе која кочи градилачки напор. Било да је у питању прво (што имамо код практичнога атеизма и лицемерја), било да је у питању ово друго (што имамо делом код теоријскога а у целини код борбенога атеизма) — све то није добро. Јер човек није минималистички створен зато да буде осредњи епикурејац који би овладао комосом, а још мање да буде вечито негативан анархиста са разарачким оргијама. Он није створен да буде само ларва зачаурена у материју и простор космоса, него да буде и „наткосмички лептир“, колега Божјих анђела. У том максимализму и стваралаштву манифестује се његова боголикоост о којој нам говори реч Откровења (I М 1,27); а његово рушилаштво и тврдоглави инат и мржња, показују га ђаволиким. Никад не може рушилаштво бити тако дубоко укорењено као градилаштво, јер иза њега стоји, као његов извор, психологија ината и мржње а не психологија одушевљења и љубави.

⁶ Наводим мисао по сећању из једнога чланка др Франца Кенига, штампаног у првој свесци марксистичко-хришћанског часописа *Internationale Dialog Zeitschrift*.

Човек има свој позив и своје назначење о које се атеизам оглушује, било свесно и намерно, било несвесно и ненамерно. Дела атеизма нису одговор на позив, него одбијање позива; често имамо случај да се грубо газе и онај основни натприродни квалитет човека — савест (в. Рм 1, 19—26). Зато су дела атеизма која се рађају из несатласности са Божјим законом дела рушења а не дела грађења. Она нису акција далековиде свести. Атеизам није испуњен, ношен и вођен љубављу, него хладним рационализмом и ватреним инатом. Код њега нема, безрезервне спремности на жртву. Или веома ретко. Перспектива атеизма води своје следбенике у прихватање смрти као неизбежног бесмисла или у прихватање вере у васкрсење кроз покајање.

Најзад, атеизам као појаву имамо само у овом свету. У духовном свету и код духовних бића нема места никаквом безверју или полуверју — каже С. Н. Бултаков,⁷ ослањајући се директно на реч Откровења да чак и ђаволи верују и дрхћу (Јак 8, 19).

Теист и атеист — то су не само два човека, него су то два потпуно различита типа човека. Први је отворен духом према свету више вредности и ослоњен је на Бога, свога моралног гаранта, миран је и прибран, одушевљен и постојан; пред њим се отворила обратна перспектива — све дубља и све шира. Његова душа, његов ум, његова осећања — цео он, дакле, је отворен према тој ширини. Он се поверава и предаје Богу, и Божја благодат као натприродна сила улива се у њега и тако долази до његова облагорођавања — препорода, а то је оно што чини суштину, животност и циљ религије. — Други је окренут себи, сав у прчу, у теснацу. Али и поред тога он није себе изоловао од надљудских вредности и света, само он о њима зна кроз своју перспективу која је тиме што бива све дубља — све ужа. Он се не отвара према натприродном свету, него се ограђује од њега. — У противстављању себи другога они се потпуно разликују: теист, вођен љубављу, обузима другога, прожима га и испитује његову унутрашњост; атеист, на супрот, узак и ситан, сав је у апонији: он своју мисао и себе конфронтира своме саговорнику и почиње једноставан обрачун у коме нема места за љубав. У томе теснацу нема места преображају и преобраћању; ту може да буде само побеђеност и покореност, и — ништа више. А та појава није преображај који се зачиње кроз непосредни доживљај нечега квалитетом вишега и бољега но што је човек овакав каквога имамо пред собом у прубој овакидашњици. Тај доживљај се збива изван подручја чулнога и експерименталног у човеку — у неиспитивој слободној дубини духа из које преображај несметано зрачи на човека као целину. Док је теиста отворен према натприроди као вишој реалности коју доживљава кроз љубав и сједињење, дотле је атеиста окренут од ње и он је доживљава, али као реалност против које устаје и бори се. Док теист шири димензије свога бића према своме оригиналу апсолутном Богу дотле атеист себе редуцира и смањује, повећавајући своју реалативност. Док се теист разраста, дотле се атеист скупља, прчи — ураста.

Приступајући атеисти, Црква се руководи љубављу и циљ јој је да се он — који је и болестан и отуђен — приведе Цркви. Њен циљ није да од њега чини још већег непријатеља. Зато се она с том појавом, атеизмом, не бори искључивошћу, фронтално, спољашње; њена

⁷ Невеста Агнца. О Богочеловечестве, III, YMCA PRESS, Париж, 1945, 166. и 505.

борба иде другим линијама: траже се мотиви атеизма код дотичнога човека или генерације и они се суочавају са мотивима атеизма; затим се човек, односно нараштај, оспособљава за духовно виђење и критичко расуђивање, отварајући и проширујући своје ускосубјективне интересе и хоризонте према већим, и све бољим и већим — све до апсолутно добрих. Тек тада се човек може покренути да интимно упореди једно с другим. Кад се дотле дође, савладана је човекова искључивост и самодогматичност. Он може да у дубинама своје душе сагледа морално сиромаштво својих ранијих атеистичких мотива и морално богатство и онтолошку снагу мотива теизма. Ту ће тек бити могућа права метаноја (промена умовања) која ће да се манифестује кроз преображај — прво унутарњи па тек онда вањски. И бивши атеиста ће прво постати интимни теиста, па ће тек после да испољи своје ново, теистичко схватање. Иначе, сваки други облик интересовања биће промашен: ако се атеисти спољашње натура теизам, он ће га примити по моди, или по морању или слично, а унутрашњост ће му остати и даље непрепорођена. Другим речима, добићемо од атеисте „теисту“, теисту форме и позе, који је интимно остао у старом, атеистичком васпитању. Само кроз тај иманентни препород човек се васпитава и оспособљава да превлада, да прекорачи, понор који је пукао између субјективнога и објективног због атеистичке искључивости; тим он прелази из ускога сопственога или друштвеног субјективизма и ураста у Цркву као целину, стајући под ауторитет Бога којег не прима ни из страха, ни из позе, ни из моде, ни из баналнога рачунског интереса, ни из ината, него — по свом новом опредељењу срца, потпуно искрено и предано. Човек уз то уверење остаје чврсто — и у томе се манифестује чврстина његова карактера; а остајање при једноме одређеном уверењу само зато што је оно сопствено, а нема никаквих моралних и др. предности и вредности, није чврстина карактера него — тврдоплавост, хибрид који треба васпитањем и оспособљавањем за уочавање и прихватање виших вредности преображавати, трансформисати, сублимисати.

Потребно је да атеиста појми да је религија феномен који сретамо у овом свету, али — који нити је од овога света, нити је искључиво намењен овом свету. Због тога она прожима сав човеков живот, уткива се у све његове облике и манифестације, али се не подудара са биолошком сфером живота, нити се идентификује са његовим манифестацијама, облицима васпитања, културом, ученошћу и сл. Стога један атеиста који је раскрстио са патријархалним начином живота — и неће више да му се врати — није у праву кад сматра да је религија патријархалност. Истина, у патријархалном начину живота она се снажно испољила; али приликом јењавања патријархалнога духа у једном друштву — рецимо нашем савременом друштву —, кад је тај дух окопнео и свео се на пуким обичај, религија сиромаша и постаје превасходно обичај, фолклор. У њој таквој нема онога што се зове *mysterium tremendi*, унутарњи пролом, продор у дубину и висину. Једноме атеисти, чак и онеме који прихвата материјализам — наравно, не догматички, крути — биће интересантни и занимаће га овакви пориви. Он је њима већ ушао у област религије и религирао себе за Бога, а да се тиме уопште није вратио у патријархални облик живота. Пред њим је пукла, отворила се нова егзистентна перспектива религије као непосреднога животног доживљаја; он осећа њен дубински зов — и одазива му се, а уопште се не обазире на преживеле обичаје патријархалнога живота

које је он надживео и оставио иза себе. Покушамо ли да таквога модернога боготражитеља вратимо у форме патријархалнога живота које су за њега овештале и постале празне и беживотне, ми ћемо га одбити од религије која, разуме се, није ни патријархалност ни модернизам, као што није зависила ни од робовласништва ни од пролетаријата, али се зато кроз све те друштвене облике испољава, односно у њима живи, разликујући се од њих као бесмртна супстанција од пролазнога, смртог акцидента.

Summary

Dimitrije M. Kalezich

ON ATHEISM

The author approaches the phenomenon of atheism by stating that the meaning of atheism is not godlessness, but anti-theism, anti-religion. Psychology of atheism is completely opposite to the psychology of theism: the atheist is usually filled with ontological denial and quasi-metaphysical pain by being closed by taking the attitude of affirmation of his own self.

Giving a psychological study of the roots of atheism, the author shows that there are several different forms of atheism. Among them the absolute atheism does not exist in human reality except as an abstract notion.

Opposing atheism one should not provoke a confrontation or escalation between the two camps, but try to show the advantage of the theistic worldview, which is more proper to enhance the moral life of man and also capable of ethically regenerating Mankind.